

جایابی باغ جهان آرای هرات و ضرورت انجام تحقیقات باستان‌شناسی

دکتر خلیل‌الله افزالی و مهندس محمود عزیزی^۱

مقدمه

تلاش برای ساخت فضاهایی دل‌پذیر، آرام، با شرایط اقلیمی مناسب و دور از هیاهو همواره از آرزوهای انسان بوده که نتیجه این کوشش‌ها خود را در ایجاد باغ‌ها متبلور کرده‌است. پادشاهان و زمامداران بسیاری با استخدام هنرمندان و کارگران فراوان به ساخت باغ‌ها پرداخته‌اند. دوره تیموری از این حیث برجسته بود چرا که شاهان این سلسله باغ‌های زیادی را در دو شهر پای‌تخت خود سمرقند و هرات پی‌افکنندند. از شمار زیادی از باغ‌های حکومتی هرات جز ویرانه‌هایی چند نمانده و حتی تعیین موقعیت تقریبی برخی نیز دشوار است. یکی از این باغ‌های کاملاً ویران‌شده؛ اما مهم هرات، در دوره اخیر تیموری، باغ جهان‌آراست. این باغ از دوره تیموری تا دوره صفوی مقرر و دارالسلطنه پادشاهان و امرا بوده و به همین علت از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده‌است.

در این پژوهش به بررسی این باغ شامل چگونگی اعمار، موقعیت و وضعیت کنونی آن با تکیه بر روش توصیفی - تاریخی با استفاده از منابع تاریخی و تحقیقات باستان‌شناسان معاصر پرداخته‌ایم.

باغ جهان‌آرا یکی از بزرگ‌ترین باغ‌های دوره تیموری در هرات بوده و از همین روی منابع تاریخی متعددی از آن یاد کرده‌اند.^۲ با همه اهمیت آن، نبود بقایای بیش‌تر، عدم کار باستان‌شناسانه و غصب حریم و محدوده آن تحقیق در خصوص این باغ و کار میدانی پیرامون آن را با دشواری‌هایی

۱. مدیر مؤسسه پژوهشی بایسنغر - khalil.afzali@baysunghur.org

کارشناس برنامه اتحادیه اروپا برای شهرداری‌ها - mahmoodazizi238@gmail.com

۲. برنارد اوکین، ترجمه هاشم اعتمادی عیدگاهی، باغ‌ها و کوشک‌های تیموریان در خراسان، مجله میراث فرهنگی، شماره ۱۶، ص ۷۰.

مواجهه ساخته است. این عوامل باعث شده تا به امروز چگونگی شکل هندسی و تثبیت موقعیت این باغ ناشناخته بماند.

درباره این باغ پیش از این در منابع تاریخی و ادبی گوناگون اطلاعاتی درج شده است. در منابع دست اولی چون *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات* معین‌الدین اسفزاری، حبیب‌السیر فی اخبار افراد البشر غیاث‌الدین خواندمیر، رساله تقسیم آب قلب هرات از ابونصری هروی و ... به تأسیس و حوادث مهم مرتبط با باغ اشاره شده است. در منابع دست دومی چون مقالات و کتب تری آلن (Terry Allen)، برنارد اوکین (Bernard O'Kane)، ماریا سابتلنی (Maria Sabtl-ni)، اوته فرانک (Ute Frank)، و ... به موقعیت و وضعیت کنونی باغ اشاره‌های پراکنده و بعضاً متناقضی دیده می‌شود. مهم‌ترین تحقیقات انجام شده در دسته دوم، مقاله‌ای ارزشمند از واریک بال (Warwick Ball) و گیندولین کریستی (Gwendolyn Kristy) است. برخی از این منابع تنها نام و شماری از ویژگی‌های این باغ را ذکر کرده‌اند و در این میان تنها واریک بال در مقاله‌اش مشخصات و تصاویر کاملی از آن باغ را آورده اما نام باغ را ذکر نکرده است.

از آن‌جا که کالبد باغ تماماً از بین رفته و بخشی توسط اداره‌های دولتی و بخشی توسط خانه‌های مسکونی غصب شده و قسمتی هم به گورستان اختصاص یافته و از آن سو تحقیقات باستان‌شناسی در این محدوده انجام نشده، تعیین موقعیت دقیق باغ جهان‌آرا بسیار دشوار است. اکنون تنها بر اساس متون تاریخی، تحقیقات اخیر به ویژه مقاله واریک بال و تصاویر ماهواره‌ای و مشاهدات میدانی تا حدودی می‌توان گمانه‌هایی را در این خصوص مطرح کرد.

پیشینه تحقیق

نویسندگانی که در آثار خویش از باغ‌های دوره تیموری بحث کرده‌اند را به ترتیب تاریخی تألیف آثار به دو دسته: منابع دست اول تاریخی و تحقیقات معاصر دسته‌بندی نموده‌ایم.

دسته نخست:

ردیف	عنوان	نویسنده	سال تألیف	یافته‌ها
	دیوان جامی	عبدالرحمان جامی	۱	جامی در قصیده‌ای ۲۵ بیتی به ویژگی‌هایی چند از باغ جهان‌آرا از جمله ایوان رفیع قصر آن، قبه والا، کنگر اطراف بام، دیوارهای منقش به شاخ و برگ، وسعت زیاد باغ، نقش‌های ملمع سقف قصر، گل‌های رنگارنگ به ویژه لاله احمر اشاره کرده است (صص ۱۰۶ - ۱۰۸).
	مقامات جامی	عبدالرحمان جامی		ابوسعید گورگان (۸۵۵-۸۷۳ق.) خیابانی را همانند خیابان قدیم به سوی گازرگاه احداث می‌کند و باغ دلگشای و قصرها به شیوه چهارباغ در آن منطقه اعمار می‌کند*. سلطان دو بار از جامی درخواست ترتیب کتابه بنا را می‌نماید و جامی هم دو قصیده یکی بر طریقه رسم و عادت و دیگری بر سنن کلام الهی و حدیث حضرت رسالت‌پناهی در غایت لطافت پرداخت. بر اساس این منبع سلطان درخواست نام باغ را هم از جامی کرده است و او این نام را برگزیده است (صص ۱۴۷ - ۱۴۸).
۱	رساله طریق قسمت آب قلب هرات	قاسم ابن یوسف ابونصری هروی / تحشیه و تصحیح رضا مایل هروی	۱۱۹۵ هـ. ق.	نویسنده در این اثر خود بلوکات هرات که زمین‌های زراعتی کنار نهرهای این شهر هستند را ذکر نموده و مقدار حقبه و مردجوی آن‌ها را سنجیده است. او یک بار در بلوک خیابان از قلب باغ جهان‌آرا در کنار باغ نظرگاه و پل باباکمال یاد کرده و جایی دیگر (ص ۴۴) از قریه باغ جهان‌آرا که مردجوی ندارد، سخن به میان آورده است.

این کتاب، منبع ارزشمندی جهت آشنایی در مورد باغ‌داری و باغ‌سازی محسوب می‌شود که در ۸ فصل تحت عنوان روضه به توصیف مهم‌ترین ضرورت‌های باغ‌سازی پرداخته‌است.	۱۸۲۱ق.	قاسم ابن یوسف ابونصری هروی / به اهتمام محمد مشیری	۲ ارشادالزراعه
در این کتاب به سال ساخت (۸۷۳ق.)، موقعیت (شمال‌شرق شهر)، مساحت (۴۴۰ جریب)، برخی ساختمان‌ها، حادثه سیل سال ۸۹۸ق. و تخریب بخشی از دیوار باغ اشاره شده‌است. (ج ۲، ص ۹۹ و ۱۰۰، ۳۱۷-۳۱۹).	۱۸۹۹ق.	معین‌الدین اسفزاری / تصحیح سیدکاظم امام	۳ روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات
تقریباً بازنویسی گفته‌های اسفزاری است با این تفاوت که می‌گوید ساخت‌وساز در این باغ تا زمان تألیف کتاب (۹۰۵ق.) سی‌ودو سال به طول انجامیده است. او تعداد ساختمان‌های باغ را پرشمار و پر از زیب و زینت خوانده‌است (ص ۲۵).	۹۰۵ق.	غیاث‌الدین بن همام‌الدین خواندمیر	۴ فصلی از خلاصه الانخبار
در این کتاب باغ جهان‌آرا مورد استفاده بیش‌تر سلاطین تیموری از زمان ساخت تا دوره صفوی ذکر شده‌است. در این اثر چند بار از باغ جهان‌آرا نام برده شده‌است. از جمله این‌که باغ جهان‌آرا نخستین ساختمانی بود که حسین بایقرا پس از جلوس بر تخت سلطنت دستور اعمار آن را داد. او در چارگوش گرد حوض بزرگ باغ می‌نشست. از یک طرف به امور دولتی می‌پرداخت و از سوی دیگر بزم عیش و نشاطش به راه بود. (ج ۴، ص ۱۹۶).	۹۲۶ق.	غیاث‌الدین خواندمیر / تصحیح محمد دبیرسیاقتی	۵ حبیب‌السیر فی احوال خیر البشر

در این اثر نگارنده از فعالیت‌های بعضی از وزرای دوره تیموری در باغ جهان‌آرا یاد کرده‌است.	۹۱۴ق.	غیاث‌الدین خواندمیر / تصحیح سعید نفیسی	دستورالوزرا	۶
بابر در محرم ۹۱۲ق. / آذر ۸۸۰، دسامبر ۱۵۰۶ و ۲۵ سالگی خود از سفری بیست روزه به هرات یاد کرده‌است. او در ایام اقامت در این شهر، تقریباً هر روز به باغ جهان‌آرا می‌رفته (ص ۱۱۹) که تختگاه بدیع‌الزمان میرزا فرزند بزرگ سلطان حسین بایقرا بوده‌است. در جایی از دیوان‌خانه این باغ که خانه سفید و بزرگی بوده (ص ۱۱۸) و در جایی دیگر از مقوی‌خانه در این باغ یاد کرده (ص ۱۲۱) که محل پذیرایی از مهمانان و باده‌نوشی بوده‌است. در آخرین باری که از این باغ یاد کرده (همان)، از کوشک و مقوی‌خانه و سوسی‌خانه و دوازده برج و حوض کلان در شمال آن و چهار عمارت در چهار طرف آن سخن زده است.	۹۱۲ق.	ظهیرالدین محمد بابر / ترجمه عبدالرحیم خان خانان	بابرنامه	۷
در این کتاب «ذیل گفتاری در مهارت کشتی‌گیری پهلوان محمد ابوسعید» نویسنده نکاتی را در باب باغ جهان‌آرا ذکر کرده‌است. به موجب این گفتار، قصر طرب‌افزا در باغ جهان‌آرا محل برگزاری برخی از بزم‌های سلطان حسین بایقرا با وزرا و خوانندگان بوده است. از دیگر نکات این گفتار درباره باغ جهان‌آرا، وجود عمارتی با نام «صدف‌خانه» در آن است (صص ۴۹۳ - ۴۹۷).	حدود ۹۵۰ق.	زین‌الدین محمود واصفی	بدایع الوقایع	۸

۹	اکبرنامه	ابوالفضل علامی ناگوری	۹۵۰ ق.	نصیرالدین همایون پس از شکست در هند از راه هرات به دیدار شاه‌طهماسب صفوی می‌رفت. به فرمان شاه‌طهماسب سلطان محمدخان و امیرخان حاکم هرات از او پذیرایی باشکوهی کردند. او در غره ذیقعه ۹۵۰ ق. / ۱۵ بهمن ۹۲۲ وارد هرات شد و در باغ جهان‌آرا نزول کرد. نویسنده کتاب جز این، در دو جای دیگر از باغ جهان‌آرا یاد کرده که آن را در برابر پل مالان آورده و به معنی این سو و آن سوی شهر است. «و مقرر شده بود که از پل مالان تا باغ جهان‌آرا راه‌ها جاروب کرده و آب‌زده دارند (ج ۱، ص ۲۱۳)» و از زیارتگاه تا پل مالان و از آن‌جا تا باغ جهان‌آرا که سه چهار فرسخ مسافت است، تمام دشت و کوه را مردم شهر و قصبات فرو گرفته، تماشایی بودند (ج ۱، ص ۲۱۴).

دسته دوم:

ردیف	عنوان پژوهش	پژوهشگر	سال	یافته‌ها
۱	تعلیقات گویا اعتمادی بر فصلی از خلاصه الاخبار خواندمیر	گویا اعتمادی	۱۳۳۱	این باغ در محل باغ دیگری که به باغ مراد موسوم بود و ویران شده بود، سلطان حسین میرزا مرمت کرد. (ص ۸۴)

نام باغ‌های تیموری در سمرقند، الگوهای هندسی، عمارات ساخته شده در آن ذکر شده‌است. (Muqarnas, Vol.12 (1995), PP 137-147)	۱۹۹۵ م.	Lisa Golombek	<i>The Gardens of Timur: New Perspectives</i>	۲
مهم‌ترین اثر در مورد بقایای باغ تحت مطالعه در شمال‌شرق شهر هرات است. نویسنده تصاویری از موقعیت باغ را به مطلب افزوده که نشان‌دهنده باغی زیبا در این ساحه بوده‌است.	۱۹۸۱	Warwick Ball	<i>The Remains of Monumental Timurid Garden Outside Herat:</i>	۳
در این تحقیق، رشد شهری و تهدیداتی که بقایای این باغ را متأثر ساخته، با تصاویر هوایی نشان داده شده‌است.	۲۰۱۸	Gwendolyn Kristy	<i>Digital applications in Archaeology and Cultural Heritage</i>	۴
این محقق بحث چهارباغ دوره تیموری را بر اساس اطلاعات مؤلف کتاب /ارشادالزراعه طرح نموده، هم‌چنین یکی از طراحان باغ دوره تیموری و اساس گزاران چهارباغ را که از هرات به سایر نقاط رفته و از آن الگو گرفته شده، ذکر کرده‌است.	۱۳۸۷ هـ. ۱۳۸۷	ماریا اوا سابتلنی / ترجمه داوود طباطبایی	باغ ایرانی، واقعیت و خیال	۵

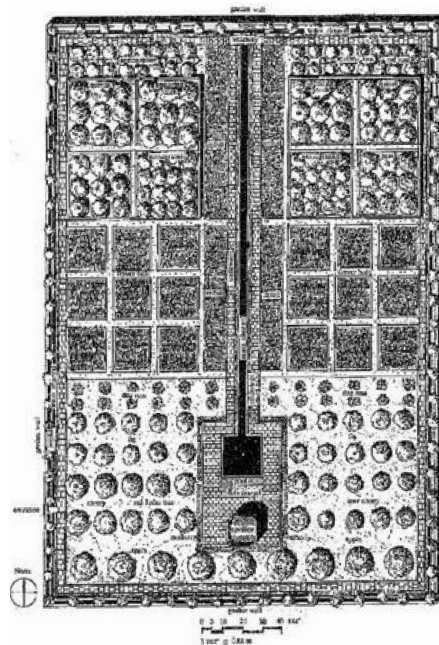
ویلبر می‌گوید گر چه این باغ ده دوازده عمارت و کوشک و اداره دولتی را در خود جای داده بود؛ اما تنها بخشی از آن که می‌توان موقعیتش را معین کرد همین حوض بزرگی بود که در نیمه شمال شرقی محوطه در کنار چهار کوشک قرار گرفته بود. این پژوهشگر معتقد است که این طرح شبیه طرح باغ شمال در سمرقند بوده است و در مقیاسی کوچک‌تر باغچه امیرعلی شیر نوایی در گازرگاه به آن شباهت داشته است (ص ۲۴۴).	۱۳۳۱	دونالد ویلبر / ترجمه مهین دخت صبا	باغ‌های ایران و کوشک‌های آن	۶
در این تحقیق با استفاده از منابع تاریخی از باغ‌های هرات نام برده و بعضی مشخصات آن‌ها را بیان می‌کند. نویسنده باغ‌ها و کوشک‌های آن‌ها را یادآور شده و طرحی از نمکدان و باغ سفید و و باغ جهان‌آرا را به عنوان بزرگ‌ترین باغ در هرات ذکر می‌کند. (مجله میراث فرهنگی، شماره ۱۶، ص ۷۰).		برنارد اوکین / ترجمه هاشم اعتمادی عیدگاهی	باغ‌ها و کوشک‌های تیموریان در خراسان	۷
نویسنده در کتاب خود ضمن این‌که بیش‌ترین آثار تاریخی هرات را نام می‌برد در طرحی موقعیت باغ‌های هرات را نشان داده است. بر اساس این نقشه، موقعیت باغ جهان‌آرا در نزدیکی دانشگاه دولتی هرات در جنوب غرب تخت صفر است.	۱۳۵۱	Terry Allen	Timurid Herat	۸

۹	باغ‌نامه هرات	محمد محسن صابر هروی	۱۷۷۱	نویسنده با استفاده از منابع مختلف بنیان‌گذار باغ را شاه‌رخ و سپس سلطان حسین بایقرا و موقعیت آن را ساحة باغ مراد که ویران شده بود، خوانده است. او ضمن نقل اشعاری از مولانا جامی و کمال‌الدین حسین گازرگاهی در وصف این باغ به برخی از عمارات آن نظیر بیت العشرت، طرب‌افزا، صدف‌خانه و رویدادهای مهم اتفاق افتاده در آن مثل جشن ازدواج و وفات شاه‌زاده‌ها، میزبانی از همایون پادشاه مغولی هند، استقرار سپاهیان عبیدالله خان ازبک در این باغ و نبرد با دورمیش خان شاملو و ذکر یکی از شب‌نشینی‌های سلطان حسین پرداخته است (صص ۲۸ - ۳۵)
۱۰	روشنگری در محاق	فردریک استار / ترجمه حسن افشار	۱۳۵۳	باغ‌های دل‌انگیز اصفهان و کابل و دهلی و لاهور همه ملهم از باغ‌های هرات و سمرقندند (ص ۴۴۶).

باغ‌آرایی در هرات عصر تیموری

بعد از درگذشت امیر تیمور فرزندش شاه‌رخ میرزا به تخت سلطنت نشست که از مهم‌ترین اقداماتش انتقال پای‌تخت از سمرقند به هرات بود که این امر به توسعه و رشد این شهر انجامید. وی با الگوگرفتن از سمرقند چندین باغ در هرات احداث کرد. بر تعداد باغ‌های این شهر در سده نهم با گذشت زمان افزوده شد تا این که در اواخر این سده با حمایت‌های سلطان حسین بایقرا و امیر علی شیر نوایی از این حیث به اوج شهرت رسید. واله اصفهانی می‌گوید «چندان از عمارات

تصویر ۱: الگوی چهارباغ بر اساس کتاب *ارشاد/الزراعه* - ماریا سابتلنی، ۱۹۹۷

عالی‌شان و باغات ارم‌نشان در دارالسلطنه هرات اساس انداخته که شرح آن در حوصله بیان نمی‌گنجد... امرا و ارکان دولت آن حضرت، چون میلان خاطر... وی را به احداث عمارات رفیع و ابداع باغات بدیع می‌دانستند، هر یک از ایشان سراهای خوب و منازل مرغوب، اساس انداختند و قصور خالی از عیب و در کمال تکلف و زیبایی ساختند».

از همین روی است که تواریخ این دوره مملو از نام باغ‌های این شهر چون جهان‌آرا، دلگشا، چمن‌آرا، سفید، نو، زاغان، نظرگاه، مختار، قرنفل، خیابان، زبیده، باغچه تخت عزیزان، باغچه گازرگاه، تخت باباسوخته و... است.

شکل هندسی باغ‌های تیموری

از آن‌جا که اعتقاد به زندگی در بهشت در این خطه خراسان زمین موجود است، به همین خاطر باغ‌ها برگرفته از طرح و فرم هندسی با معنایی خاص هستند که از جمله این طرح‌ها چهارباغ را باید نام ببریم. این الگوی هندسی را شاید بتوان از کتاب *ارشاد/الزراعه* قاسم بن یوسف ابونصری هروی به‌تر بیان کرد. در فصل آخر این کتاب که به چهارباغ اختصاص دارد، در آن چهارباغ، باغی معمارانه تعریف شده است که آن را مطابق به اندازه‌ها و مشخصات دقیق می‌سازند و گیاهانش را به طرزی از پیش معین می‌کارند. طراح اصلی چهارباغ میرک سیدغیاث یکی از برجسته‌ترین

معماران منظر در دوره تیموری است. وی این الگوی چهارباغ را بعد از سقوط دوره تیموری به هند به دربار ظهیرالدین بابر گورکانی انتقال داد و ساخت این نوع باغ را در آنجا رایج نمود. رایج‌ترین نوع باغ‌سازی در هرات در دوره تیموری همین چهارباغ بوده حتی باغی به این نام (چهارباغ) نیز در آن شهر تا یکی دو قرن اخیر وجود داشت. این گونه باغ‌ها دارای شکل مستطیلی بوده‌است و به چهار بخش به وسیله آب‌راه‌ها تقسیم می‌شد. پیدایش این الگورا می‌توان برگرفته از چهار نهر بهشتی دانست.

باغ جهان‌آرا

باغ جهان‌آرا از بزرگ‌ترین و زیباترین باغ‌های هرات در اواخر سده نهم و سرتاسر سده دهم بوده‌است. این باغ در شمال‌شرق هرات و در دشت گازرگاه و در کنار جوی نو اعمار شد. برنارد اوکین و تری آلن به نقل از اسفزاری ذکر می‌کنند که بزرگ‌ترین باغ، باغ جهان‌آرای بود به طوری که گفته شده دارای چندین قصر (Palaces) و ساختمان‌های طاقدار سرپوشیده (Arcades) و خانه‌ها (Houses) و ایوان‌های متعدد بوده‌است.

معین‌الدین اسفزاری در چمن اول روضه بیست و سوم *روضات الجنات* در مورد اعمار باغ جهان‌آرا توضیحاتی ارائه کرده‌است. بر اساس این اطلاعات در سال ۸۷۳ ق. کار ساخت بزرگ‌ترین باغ هرات با چهارصد و چهل جریب مساحت و با کوشکی زیبا در وسط آن با نام دلگشا در شمال‌شرق هرات در دشت گازرگاه آغاز شد و تا سال ۸۹۸ ق. کار ساخت آن ادامه داشته‌است.^۱ غیاث‌الدین خواندمیر تقریباً در همه آثار خود با تفاوت‌های جزئی به ذکر این باغ پرداخته‌است. گزارش اسفزاری در کتاب *مآثر الملوک* (۹۰۵ ق.) وی تکرار شده و تنها تغییر به میان آمده این است که تا سال تألیف کتاب که ۳۲ سال از آغاز اعمار باغ می‌گذشته، ساخت و ساز در آن جریان داشته‌است.

چون مملکت هرات صانها الله تعالی عن البلیات به تحت تصرف صاحب‌قران پسندیده‌صفت درآمد، با وجود انواع بساتین و باغات که در آن دیار، سر به فلک دوار کشیده بود، خاطر انورش به طرح بستان دیگر مایل گشت و درمابین شرق و شمال این بلده طیبه که به طیب هوا و عذوبت ماء از اکثر مواضع، ممتاز و مستثنی است، آن گلستان دلکش جنت‌وش را بنیاد نهادند و قرب بیست سال مهندسان کامل و هنرمندان عاقل در این منزل همایون به هر گونه صنایع و بدایع و عجایب اختراعات مستبدعات مشغولی

۱. اسفزاری، معین‌الدین، *روضات الجنات*، ج ۲، ۱۳۳۹، صص ۳۱۷ - ۳۱۹.

می‌نمودند بلکه از مبدأ تباشیر صبح سلطنت الی یومنا هذا که مدت سی و دو سال است در آن باغ به طرفه‌کاری و لطایف‌نگاری قیام و اقدام می‌نمایند و بی‌اشتباه آن موضع شریف در روی زمین شبیه و نظیر ندارد و فضای دل‌گشایش چون عرصه بهشت، پُرگل و ریاحین و هوای روح‌افزایش مانند نسیم اردی بهشت فرح‌بخش دل‌غمگین، از نصارت ریاض خضرت‌آینش سبزه‌زار سپهر، شرم‌ساری برده و از لطافت آب عذوبت‌مآبش چشمه حیوان، عرق خجالت بر جبین.^۱

خواندمیر در کتاب *فصلی از خلاصه الاخبار (۹۰۵ ق.)* باز گزارش اسفزاری را تکرار کرده و جز این‌که تا زمان نگارش کتاب و سی‌دوسال پس از آغاز ساخت باغ، هنوز کارهای عمرانی آن ادامه داشته، این اطلاعات نیز تازگی دارد:

و چندان قصور رفیع و طاق‌های منیع و خانه‌های پرزیب و زینت و ایوان‌های آسمان‌منزلت در این باغ ساخته و پرداخته‌اند که محاسب وهم از تعداد آن به عجز و قصور اعتراف می‌نماید و تا اسم مطابق مسمی باشد این باغ به باغ جهان‌آرا موسوم شده.^۲

در گزارش دیگر خود و این بار در کتاب *حبیب‌السیر (۹۳۲ ق.)* این توضیحات را افزوده که سلطان حسین بایقرا پس از طلاق تاج‌السلطنه شهربانو بیگم بعد از چندی خواهرش پاینده‌بیگم را در حباله نکاح کشید و پس از آن‌که بین الجانبین محبت و موّدت به وقوع انجامید، تصمیم به ساخت باغ گرفت. **** نکته افزوده دیگر در این گزارش این است که در ابتدا نام باغ جهان‌آرا، باغ مراد بوده که بعد از چند گاه به باغ جهان‌آرا موسوم شد.** این ادعای خواندمیر را دیگر آثار از جمله اکبرنامه^۳ که نام هر دو باغ را به عنوان تفرج‌گاه‌های نصیرالدین همایون در زمان اقامت در هرات ذکر کرده، تأیید نمی‌کند و شاید او را سهوی دست داده باشد. نویسندگان و مؤرخین عصر از باغ مراد در کنار باغ جهان‌آرا و دیگر باغ‌های پرشمار هرات یاد کرده‌اند.

و هم در آن ایام که دیده انتظار دیده پادشاه گردون‌غلام به دیدن عرایس ابکار مراد و مرام روشن بود به احداث باغ مراد که بعد از چند گاه به باغ جهان‌آرا موسوم شد فرمان فرمود و معماران مدقق و مهندسان حاذق چهارباغی وسیع چهارصدوچهل جریب و قصری رفیع در غایت زینت و زیب طرح انداخته، استادان بنا و عمله توانا آغاز کار کردند و در باب تکلف و لطافت و متانت و نظافت آن بوستان جنت‌صفت، کمال جد و اهتمام به

۱. خواندمیر، غیاث‌الدین، *ماترالملوک*، ۱۳۷۲، ص ۲۰۱.

۲. خواندمیر، غیاث‌الدین، *فصلی از خلاصه الاخبار*، ۱۳۴۵، ص ۲۵.

۳. علامی ناگوری، ابوالفضل، *اکبرنامه*، ۱۸۷۷، ج ۱، ص ۲۱۴.

جای آوردند و در اندک زمانی باغ جهان‌آرای قابلیت جلوس همایون پیدا کرده، خسرو کشورگشای از باغ زاغان بدان‌جا نقل نمود و مادام‌الحویه در باب تزئین و تعمیر آن گلشن فرخنده‌سمات نهایت سعی و اجتهاد بذل می‌فرمود لاجرم فضای دل‌گشایش چون عرصه بهشت پرگل و ریاحین شد و هوای روح‌افزایش مانند نسیم اردی‌بهشت فرح‌بخش دل‌غمگین گشت از نصارت ریاض حضرت‌آئینش سبزه‌زار سپهر شرمساری برد و از لطافت آب عذوبت‌مآبش ...^۱

کاربری باغ جهان‌آرا

باغ جهان‌آرا پس از تکمیل، محل بودوباش سلطان حسین بایقرا بوده‌است. او در هفته دو شب در این باغ نشست‌هایی با علما و دانشمندان داشته‌است:

و آن جناب از صبح تا شام در باغ جهان‌آرای مقام فرموده به نظام و انتظام مهمام پرداختی و الحق قضایا و مدعیات خواص و عوام را مقتضای صفت و عدالت به کفایت مقرون ساختی و در هفته‌ای دو شب در باغ توقف کرده در آن لیالی با فضلاء و موالی صحبت داشتی و بساط انبساط گسترده، تخم مهر و محبت در فضای دل‌ایشان کاشتی به اشاعه خیرات و ساختن عمارات به غایت مایل و ارغب بوده و در ایام اختیار بقاع خیر مانند مسجد جامع و مدرسه و خانقاه بنا فرمود.^۲

باغ جهان‌آرا محل نشست وزرا و صدور تیموری با پادشاه نیز بوده‌است. خواندمیر در دستورالوزرا از آمدن خواجه افضل‌الدین محمد کرمانی وزیر سلطان حسین بایقرا از بیرون شهر در صبحی زود به این باغ خبر داده که بعدها خواجه نظام‌الملک خوافی و اتباع او قصد از میان بردن او داشتند که با حمایت‌های امیرعلی شیر کاری را نتوانستند از پیش ببرند.^۳

این باغ به عنوان مکان استراحت و استقبال از مهمانان دارالسلطنه هم مطرح بود. ظهیرالدین محمد بابر اندکی پس از درگذشت سلطان حسین بایقرا در سفر به هرات بارها در این باغ مهمان بدیع‌الزمان میرزا فرزند ارشد سلطان حسین بوده‌است.^۴ در اوایل دوره صفوی این باغ محل زیست بیگلربیگی خراسان بود. نصیرالدین همایون فرزند بابر در این باغ مهمان سلطان محمدخان در سال ۹۵۲ق. بود.

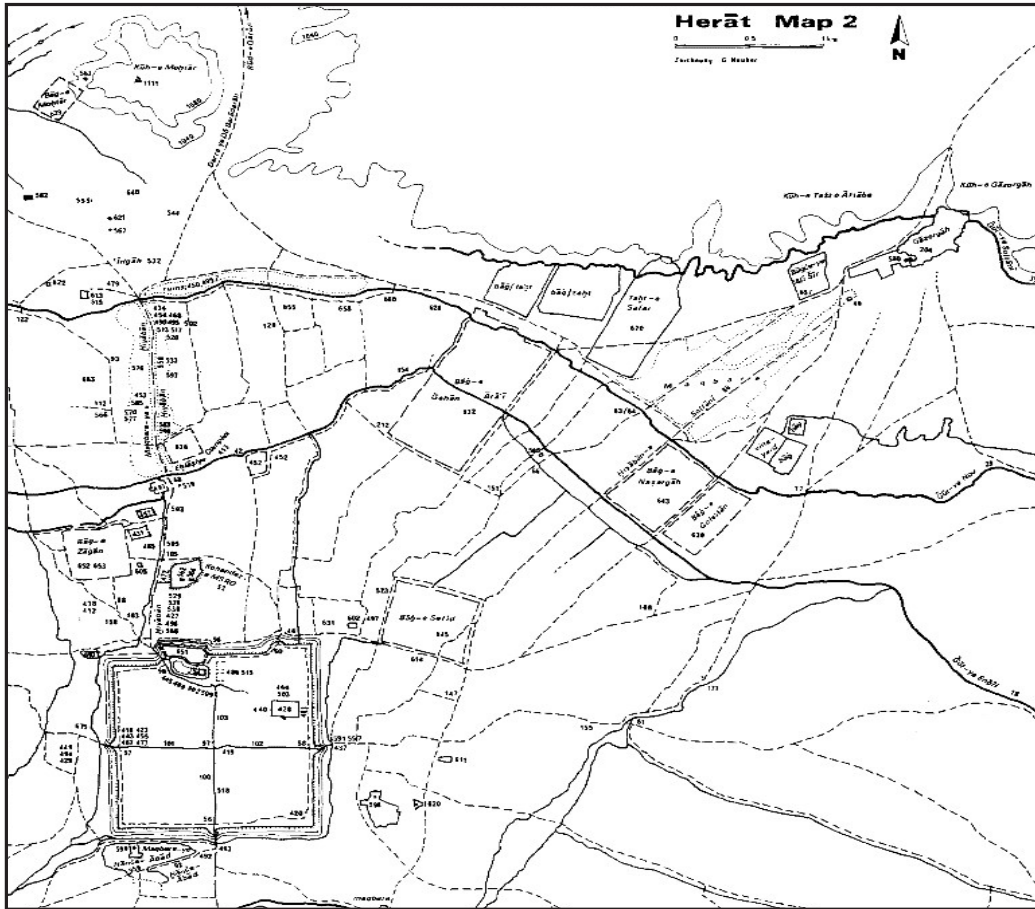
۱. خواندمیر، غیاث‌الدین، حبیب‌السیر، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۱۳۶.

۲. خواندمیر، غیاث‌الدین، دستورالوزرا، ۱۳۵۵، ص ۴۳۸.

۳. همان، ص ۴۳۹.

۴. بابر، ظهیرالدین محمد، بابرنامه، ۱۳۰۸ق.، ص ۱۱۹.

تصویر ۲: جای باغ جهان‌آرا در نقشه تری آلن

جایابی باغ جهان‌آرا در هرات امروز

بر اساس آنچه از منابع گذشته دریافتیم باغ در فضایی بین شمال و شمال شرق هرات قدیم اعمار شده بود. این ساحه فضایی وسیع است و از آن نمی‌توان پی به موقعیت دقیق باغ برد. پژوهشگران معاصر هم هر کسی در این خصوص جایی متفاوت را مطرح کرده‌است. تری آلن جنوب تخت صفر و محسن صابر هروی باغ آزادی فعلی در جنوب شرق باغ دشت را به عنوان محل باغ جهان‌آرا مشخص کرده‌اند.

بر اساس اطلاعات اسفزاری از حادثه سیل سال ۸۹۸ق. که سیل از کوه زنجیرگاه به سمت مزار خواجه روان شد، از آن جا به سه بخش میان خیابان سلطانی، جانب شرقی مزار و طرف غربی آن سرازیر شد. در سمت شرقی هر حظیره و مقبره‌ای را که بر سر راه آمده برکند و در سمت غربی پل

تولکی مشهور به پل باباکمال را تخریب کرد. در ادامه تخریبات سیل در جوی نو و سپس جوی انجیل بخش‌هایی از بیرون باغ جهان‌آرا نیز تخریب شد.

و حادثه‌ای که در هرات روی نمود آن بود که آخر روز یک‌شنبه بیست‌وششم جمادی الاخر سنه مذکوره (۸۹۸ق.) مایه ژاله بر کوه «زنجیرگاه» و «طشت و آفتابه» که قریب به مزار فیض الانوار گازرگاه است زد و در یک ساعت کوه از ژاله سفید شد و سیل عظیم جمع آمده، از بالای کوه مانند کوه دیگر سر در نشیب نهاد، حظایر و مقابر که در شمال مزار بزرگوار شیخ خواجه عبدالله انصاری قدس سره به کوه نزدیک‌تر بود همه را سیل برد، چنان‌چه محرّر این اوراق بدان‌جا رسید، چشمه‌ای که به «حوض اشجار» آب مشهور است چنان نابود ساخته بود که مردم محل متردد بودند و این سیل چون به جوار مزار بزرگوار شیخ الاسلام رسیده به سه بخش شده یکی به میان خیابان سلطانی روان شده و یکی به جانب شرقی مزار و یکی به طرف غربی و هر حظیره و مقبره که پیش افتاده از آن اثری نماند و پل تولکی*** را که به پل باباکمال اشتها داشت از بنیاد برکند چنان‌چه زمین را که سیل جر کرده بود در موضع پل، هشت گز تخمین می‌کردند تا حضرت سبحانی صاحب آیات الخیرات ناصب رایات المبرات عضد الدوله الخاقانی، مقرب الحضرت سلطانی امیر نظام‌الدین علی شیر عمّت برکاته و عدالته را سعادت توفیق ارزانی داشت تا در دو روز آن پل را عمارت فرمود به مراتب به‌تر و استوارتر از آن‌چه در ابتدا بود و ثوبات این جاری نیز در جراید فضایل و حسنات آن حضرت افزود. القصه، سیل چند موضع جوی نو را جر ساخته به جوی انجیل رسیده و آن را شکسته و جر ساخته، بیرون‌های باغ جهان‌آرای و محلات که در آن نواحی بوده اکثر را ویران ساخته تا نواحی مزار خواجه عبدالله طاقی قدس سره و از بیرون درب خوش تا سر پل خیران از سرا و باغات و حظایر و عمارات خرابی بی‌غایت و ویرانی بی‌نهایت کرد. و سیل دیگر از جانب شمالی کوه مذکور به طرف بند قارون روان شد و در قریه علوی و سقلمان ویرانی‌ها کرد و چند مردم هلاک شدند.^۱

در رساله تقسیم آب قلب هرات که قلب‌های شهر، مناطق و روستاها بر اساس هم‌جواری جغرافیایی مطرح شده، یک بار در بلوک خیابان از قلب باغ جهان‌آرا در کنار باغ نظرگاه و پل باباکمال یاد شده و باری دیگر از قریه باغ جهان‌آرا سخن به میان آمده است.^۲ با توجه به این دو

۱. اسفزاری، معین‌الدین، *روضات الجنات*، ۱۳۳۹، ج ۲، ص ۹۹ و ۱۰۰.

۲. ابونصری هروی، *رساله تقسیم آب قلب هرات*، ۱۳۸۶، ص ۴۴.

تصویر ۳: موقعیت پل تولکی و بخشی از بقایای خشتی آن روی جوی نو در جنوب تخت صفر
عکاس: محمود عزیزی، ۲۰۲۰

گزارش اگر ساحه باغ نظرگاه و پل تولکی مشخص شود تا حدودی می‌توان به تثبیت ساحه باغ جهان‌آرا پرداخت. ساحه باغ نظرگاه مشخص است و در راه کنونی شهر به گازرگاه در سمت راست خیابان و پائین جوی نو موقعیت دارد و تا کنون مردم نام منطقه را حفظ کرده‌اند. اما پل تولکی در کجا بوده است؟ بر اساس اطلاعات کتاب *روضات الجنات* در اواخر دوره تیموری این پل که به پل باباکمال مشهور بوده بر روی جوی نو و در مسیر شهر به گازرگاه در جنوب تخت صفر و جنوب‌غربی مزار شیخ الاسلام خواجه عبدالله انصاری اعمار شده بود. عبدالرئوف فکری سلجوقی در تعلیقات *رساله مزارات هرات* پلی خشتی در شمال روستای دولت‌خانه را پل تولکی می‌خواند که بین مردم هم به همین نام مشهور است. او موقعیت این پل را بین دو پل روی جوی نو بین راه عام تخت صفر و راه عام باغ مراد به گازرگاه می‌نویسد و می‌افزاید که این پل راه عام نیست و تنها اهالی دولت‌خانه از آن استفاده می‌کنند. فکری در ادامه از مدفن پهلوان محمد کشتی‌گیر از پهلوانان و شاعران هرات در مشرق پل تولکی در خاکریز شمالی جوی نو در درون اراضی باغ نعمت‌آباد یاد کرده است.^۱ گفته‌های فکری سلجوقی در خصوص موقعیت این پل

۱. فکری سلجوقی، عبدالرئوف، *رساله مزارات هرات*، ۱۳۴۳، تعلیقات، ص ۶۷.

منطبق بر واقعیت است. از آن‌جا که مزار پهلوان محمد کشتی‌گیر که در درون اراضی باغ و لنگر نعمت‌آباد بوده و اکنون خوش‌بختانه در غرب پل باغ نظرگاه و خیابانی که منتهی به مزار خواجه عبدالله انصاری می‌شود، در خاکریز شمالی جوی نو مشخص است، موقعیت پل تولکی در شرق آن تثبیت می‌شود.

رضا مایل هروی پل تولکی را بر سر راه قدیم گازرگاه خوانده است^۱ و تری آلن نیز در نقشه‌اش آن را بر روی جوی نو و در جنوب تخت صفر مشخص کرده‌است. با توجه به گفته‌های بالا پل تولکی در جنوب تخت صفر و بالای جوی نو در مسیر راه عام به سمت گازرگاه موقعیت داشته‌است. در تحقیقات سال‌های اخیر نیز دانشمندانی چون اوته فرانک از ساحهٔ مورد نظر که گفته می‌شود پل تولکی باشد، خشت‌های دورهٔ تیموری را به دست آورده‌اند. این پل بارها مرمت شده و تا کنون بقایای آن در ساحه دیده می‌شود (تصویر ۳).

بر اساس یک گزارش از مؤلف اکبرنامه به هنگام استقبال از نصیرالدین همایون در هرات که یک سر شهر پل مالان و سر دیگر آن باغ جهان‌آرا خوانده شده‌است، باید باغ جهان‌آرا بالاتر از باغ نظرگاه و دولت‌خانه و همه تفرج‌گاه‌های هرات بوده باشد. با توجه به این دلیل و با در نظر داشت مشخص بودن باغ نظرگاه که در جنب آن باغ جهان‌آرا بوده و نیز این‌که باغ جهان‌آرا در شرق پل تولکی موقعیت داشته، ساحه‌ای که در آن بر اساس تحقیقات واریک بال بقایای بناهای تاریخی دیده می‌شود و در شمال باغ نظرگاه و بالای جوی نو قرار دارد مناسب‌ترین جا برای نامیدن باغ جهان‌آراست (تصویر ۴).

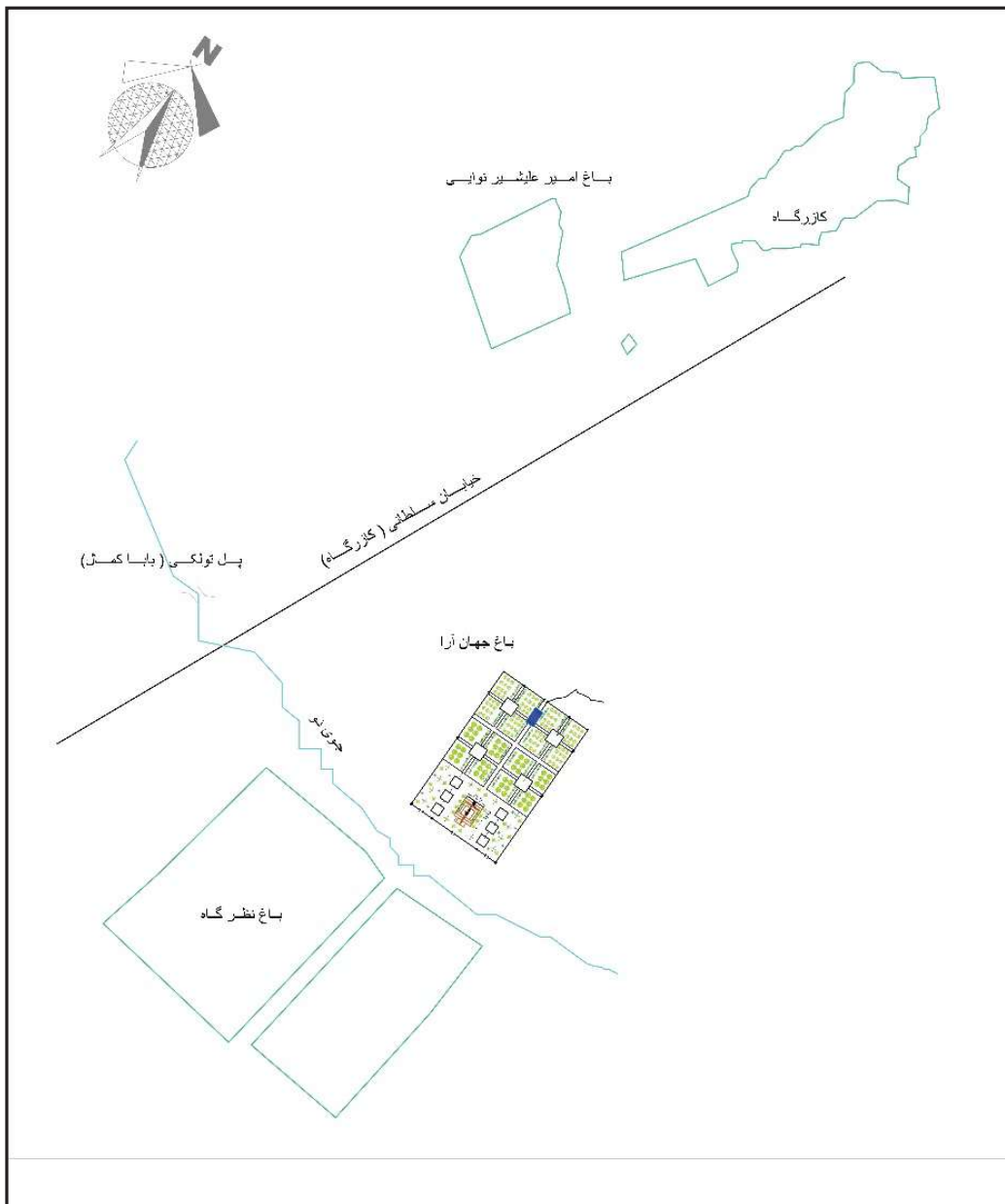
شکل هندسی و ساختمان‌های باغ جهان‌آرا

بر اساس اطلاعات منابع تاریخی در باغ بزرگ جهان‌آرا در وسط آن کوشک بزرگ و رفیعی با نام کوشک دلگشا اعمار شده بود. ظهیرالدین محمد بابر دقیق‌ترین توصیفات را از بناهای باغ به دست داده‌است. بر مبنای اطلاعات او باغ به صورت طرح چهارباغ بوده، کوشک زیبایی در وسط و حوض بزرگی در شمال آن وجود داشته‌است. جز کوشک، چهار عمارت در چهارطرف باغ اعمار شده بود که نام سه عمارت مقوی‌خانه، دیوان‌خانه و سوسی‌خانه بود. باغ دارای دیوارهای بلند بوده و ۱۲ برج دیده‌بانی داشته‌است (تصویر ۵).^۲

واریک بال در سفر خود به هرات که قبل از تجاوز شوروی به افغانستان بوده ساحه‌ای در شمال شرق هرات در محدودهٔ زمین‌های زراعتی بین باغ نظرگاه و روستای گازرگاه پوشیده از

۱. ابونصری هروی، رسالهٔ قسمت آب قلب هرات، ۱۳۸۶، پانویس ص ۶۴.

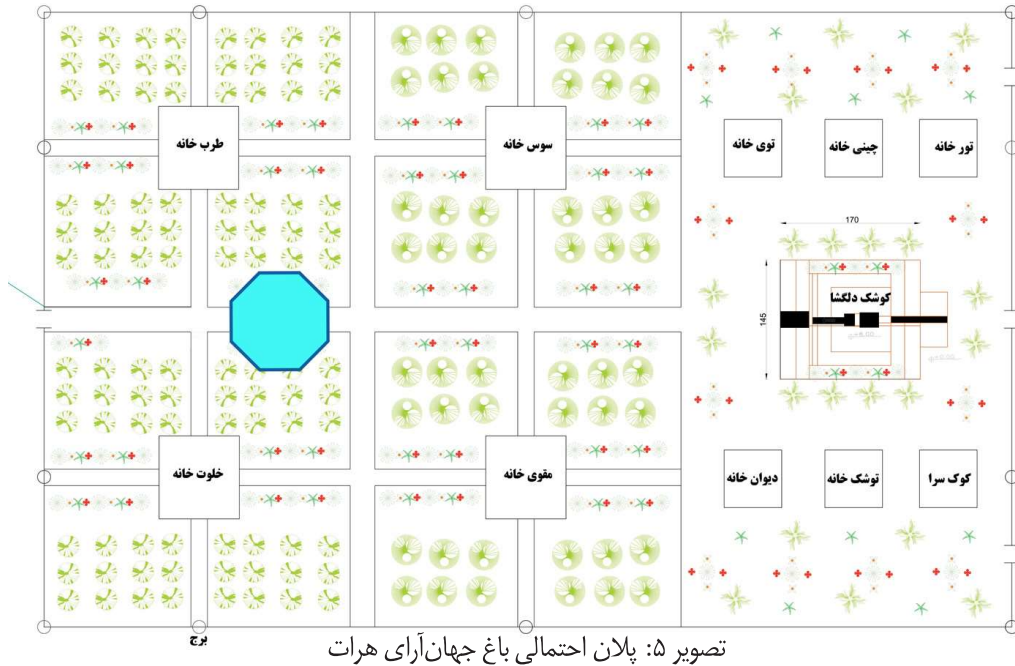
۲. بابر، ظهیرالدین محمد، بابرنامه، ۱۳۰۸ق.، ص ۱۲۱.

تصویر ۴: جای باغ جهان‌آرا در شمال باغ نظرگاه و شرق پل تولکی

دورریزهای ساختمانی، گلدان‌های سفالی و بقایای دیوارهای میان‌پر و درست در میان آن را بررسی کرده و تپه‌ای دست‌ساز از گل در میان آن را شناسایی می‌کند^۱ و مجموعه تحقیقات خود را در مقاله‌ای منتشر کرد که در آن ساحة کوشک باغ نمایان است (تصویر ۵). از آن‌جا که سفر او

1. Ball, Warwick, *The Remains of a Monumental Timurid Garden Outside Herat*, December 1981, p 79.

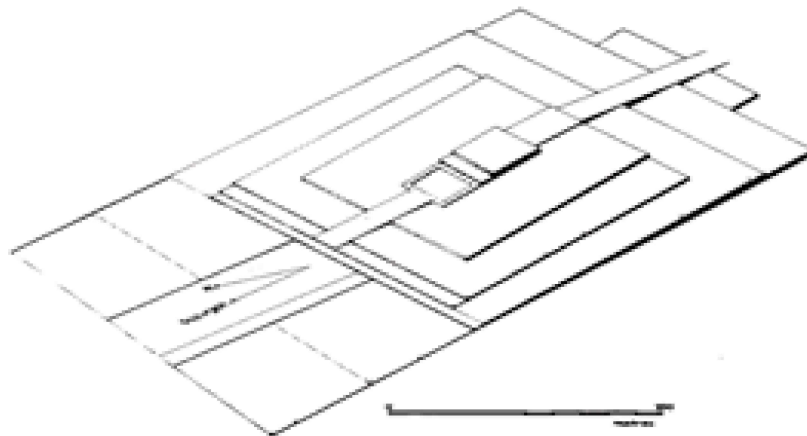
ه هرات حدود چهل سال قبل بوده و این ساحه اکنون از چهار طرف مورد غصب واقع شده‌است، امکان تحقیق بیش‌تر به صورت شخصی در این خصوص وجود ندارد. خوش‌بختانه ساحه‌ای که این باستان‌شناس به عنوان بقایای بنای کوشک نشان داده نیم آن در دسترس است. حدود نیمی از این بنای کوشک در سمت غرب تصرف شده‌است (تصویر ۷).

واریک بال این بقایا را به تپه انباشته گلی دست‌ساز همانند زیگورات^۱ چغازنبیل با محوطه‌های بزرگ در پیش روی آن، تشبیه کرده‌است. اندازه این تپه خاکی که در همان سال گرفته شده 145x170M با ارتفاع مجموعی ۵/۸ متر بوده‌است. او هم چنین تذکر داده که در قسمت شمالی این شاه‌نشین، گودالی که نشان‌دهنده حوض در آن سمت است و دو سطح شیب‌دار به دو طرف این تپه که یکی به سمت جنوبی و دیگری در سمت شمال تپه قرار دارد، دیده می‌شود. فاصله حوض از کوشک متأسفانه ذکر نشده‌است. هم اکنون نیز قطعه‌های شکسته سفال سبز در ساحه مورد نظر واریک بال دیده می‌شود که نشان از موجودیت باغی زیبا در این مکان با گلدان‌های سفالی است.

ضرورت انجام تحقیقات باستان‌شناسی

ساحه بزرگ باغ در دو سه دهه اخیر میان چند گروه از مردم و به اهداف مختلف غصب و

۱. زیگورات چغازنبیل بنای تاریخی است که ۱۲۵۰ سال قبل از میلاد به عنوان معبد در نزدیکی شهرستان شوش و ولایت خوزستان ایران ساخته شده بود و اکنون جزو میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است.

تصویر ۶: طرح واریک بال از کوشک باغی در شمال باغ نظرگاه

تصرف شده‌است. طوری که در تصاویر هوایی و همچنین بازدیدهای میدانی دیده می‌شود، بخش اعظم این ساحه توسط اداره‌های دولتی (ریاست عودت مهاجرین با اعمار دو کمپ انصاری و انصار (تصویر ۹)، ریاست شهرسازی و اراضی با اعمار شهرک اراضی) تصرف شده و آنان به اعمار ساختمان‌هایی در آن پرداخته‌اند. بخشی هم توسط خانه‌های مسکونی و به ویژه شهرک غیرپلانی سنگین خان نورزایی غصب شده و دفن اموات هم بر روی تپه تاریخی جریان دارد (تصویر ۱۰).

پیشنهاد می‌شود که این ساحه هر چه زودتر باید در فهرست ساحات و بناهای تاریخی و میراث فرهنگی هرات شامل شده و محصور گردد. از دفن اموات در ساحه جلوگیری به عمل آید و خانه‌های غصب شده تخریب شود. هر نوع ساخت‌وساز در ساحه و حریم آن طبق قانون و مقرره‌های حفظ بناهای تاریخی باید ممنوع شود. جهت کسب اطلاعات بیشتر از وضعیت ساحه باید تفحصات و کاوش‌های باستان‌شناسانه در این ساحه به زودی توسط وزارت اطلاعات و فرهنگ و نهادهای هم‌کار آغاز گردد.

تصویر ۷: سمت چپ؛ وضعیت باغ جهان آرا از تصویر هوایی سال ۱۹۶۵ م. و سمت راست؛ وضعیت باغ جهان آرا از تصویر هوایی سال ۲۰۱۸ م. برگرفته از مقاله ویندولین کرسی.

تصویر ۸: مقایسه دو تصویر از قسمت شمال شرقی تپه خاکی یا شاه‌نشین؛ تصویر سمت چپ وضعیت فعلی و تصویر سمت راست وضعیت قبلی که در سال ۱۹۸۱ م. توسط واریک وال گرفته شده است.

تصویر ۱۰: دفن اموات در محدوده باغ
عکاس: محمود عزیزی، ۱۳۹۹

تصویر ۹: ساخت اداره‌های دولتی در ساحة باغ
عکاس: محمود عزیزی، ۱۳۹۹

نتیجه

باغ بزرگی از دوره تیموری در هرات به نام جهان‌آرا وجود داشته است که به فرمان سلطان حسین بایقرا در سال ۸۷۳ق. کار ساخت آن آغاز شد و تا پایان عمر این پادشاه کار ساخت و ساز در آن جریان داشت.

موقعیت این باغ، نظر به الگوی هندسی و استقرار تپه‌های گلی دست‌ساز انسان و برخی نشانه‌های دیگر در شمال‌شرق هرات در شمال گازرگاه فراز جوی نو می‌باشد. پیش از این پژوهشگران زیادی هر کدام جایی را به عنوان موقعیت باغ نسبت داده‌اند. تری آلن جنوب تخت صفر، محسن صابر هروی باغ مراد کنونی و برخی ساحات دیگری را به عنوان موضع این باغ مطرح کرده‌اند. این باغ باید از جوی نو آبیاری می‌شد و با توجه به تخریب واقع شده از اثر سیلاب مدهش سال ۸۹۸ق. که به دیوارهای باغ آسیب وارد کرد، ساحات پیشنهادشده تری آلن و محسن صابر با این گزارش‌های تاریخی هم‌خوانی ندارد.

ساحه باغ که از چهار طرف توسط نهادهای دولتی و شهرک‌های غیرپلانی مردم و گورستان‌ها غصب و تصرف شده، جهت آغاز تحقیقات باستان‌شناسی نیازمند توجه و اعلان ساحه به عنوان ساحه تاریخی است.

یادداشت‌ها

* این روایت با تناقض‌هایی چند همراه است نخست این که در متن سال ۸۴۲ق. ذکر شده و در این سال شاه‌رخ تیموری و نه سلطان ابوسعید گورکانی بر سریر حکمرانی بوده است. نکته دیگر این که قصیده «حبذا قصری» در دیوان جامی مصدر به نام سلطان حسین است. سه دیگر این که قصیده کتابه با توجه به محتویات آن باید پس از اعمار و آبادانی باغ (حدود ۸۹۰ق.) سروده شده باشد که با زمان حکومت سلطان ابوسعید گورکانی فاصله زیادی دارد.

** باغ ساختن به مناسبت ازدواج شاه برای سلاطین تیموری سنتی از زمان امیر تیمور بوده است. تیمور به مناسبت عقد با تومان‌آغا باغ بهشت و به مناسبت ازدواج به تکل خانم باغ دلگشا را در سمرقند ساخت و به این همسران خود بخشید.^۱

*** پل تولکی: در تاریخ‌نامه هرات از این پل یاد نشده است. در این کتاب جایی از رفتن ملک شمس‌الدین کرت به گازرگاه یاد شده که از سر پل جوی انجیر گذر کرده است (تاریخ‌نامه هرات،

۳۰۲). در این جا از کسی با نام ملک عزالدین تولک که از نزدیکان ملک بوده یاد شده‌است. به نظر می‌رسد در اواخر دوره آل کرت این پل که به سببی تخریب شده بود توسط او یا کسی دیگر از تولکی‌ها بازسازی شده‌است. اسفزاری در پایان سده نهم گوید: پل تولکی مشهور به پل باباکمال را سیل سال ۸۹۸ق. از پا درآورد که زمین تا هشت گز جر زده بود و آن را امیرعلی شیر از نوآباد کرد (روضات الجنات، ج ۲، ۱۳۳۹، ص ۱۰۰).

منابع

- علامی ناگوری، ابوالفضل، (۱۸۷۷م.)، اکبرنامه، جلد ۱، تصحیح مولوی آغا احمدعلی و مولوی عبدالرحیم، ایشیاتیک سوسایتی بنگال: کلکته.
- ابونصری هروی، قاسم بن یوسف، (۱۳۸۶)، رساله طریق قسمت آب قلب، مقدمه، تحشیه، تصحیح و تعلیق از رضا مایل هروی، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- استار، فردریک، (۱۳۹۹)، روشنگری در محاق، ترجمه حسن افشار، تهران: نشر مرکز.
- اسفزاری، معین‌الدین، (۱۳۳۸)، روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات، تصحیح سید محمدکاظم امام، تهران: دانشگاه تهران.
- جامی، عبدالرحمان، (۱۳۷۱)، مقامات جامی، تصحیح نجیب مایل هروی، تهران: نشر نی.
- _____، (۱۳۷۸)، دیوان، جلد ۱، مقدمه و تصحیح اعلاخان افصح‌زاد، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- خواندمیر، غیاث‌الدین، (۱۳۴۵)، فصلی از خلاصه الاخبار، تصحیح سرور گویا اعتمادی، کابل: مطبعة دولتی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین، (۱۳۵۵)، دستورالوزرا، تصحیح سعید نفیسی، تهران: اقبال.
- _____، (۱۳۶۲)، حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، تصحیح محمد دبیر سیاقی، جلد ۴، تهران: خیام.
- صابر هروی، محمدمحسن، (۱۳۸۶)، باغ‌نامه هرات، مشهد: مَلک اعظم.
- سابتلینی، ماریا اوا، (پاییز ۱۳۸۷)، باغ ایرانی، واقعیت و خیال، ترجمه داوود طباطبایی، گلستان هنر، شماره ۱۲، صص ۱۶-۲۹.
- منصور، سیدامیر؛ نتاج، وحید حیدر، (اردی‌بهشت و خرداد ۱۳۹۰)، «چهارباغ

- بررسی منشأ پیدایش چهارباغ به عنوان الگوی هنر باغ‌سازی ایرانی»، منظر، شماره ۱۴، صص ۱۶ - ۲۳.
- میرخواند، محمد بن خاوندشاه، (۱۳۸۵)، *روضه الصفا*، تصحیح جمشید کیانفر، جلد ۹، چاپ دوم، تهران: اساطیر.
- واصفی، زین‌الدین محمود، (۱۳۴۹)، *بدایع الوقایع*، تصحیح الکساندر بلدروف، ج ۱، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- واله اصفهانی، محمدیوسف، (۱۳۸۲)، *ایران در زمان شاه‌صفی و شاه‌عباس دوم (حدیقه ششم و هفتم از روضه هشتم خلد برین)*، تصحیح محمدرضا نصیری و طاهره عدل، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ویلبر، دونالد، (۱۳۴۸)، *باغ‌های ایران و کوشک‌های آن*، ترجمه مهین‌دخت صبا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- یزدی، شرف‌الدین علی، (۱۳۸۷)، *ظفرنامه*، ۲ جلد، تصحیح سیدسعید میرمحمد صادق و عبدالحسین نوایی، تهران: کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- Allen, Terry (1983), *Timurid Herat*, Wiesbaden: Reichert.
 - Ball, Warwick, *The Remains of a Monumental Timurid Garden Outside Herat*, December 1981, pp 79 – 82.
 - Garner, Harry, (1970), *Oriental Blue and White*, London: Faber & Faber Limited.
 - Kristy, Gwendolyn, *The Impact of Urban Sprawl on Cultural Heritage in Herat*, Afghanistan: GIS analysis, Elsevier, 2018, pp 1 - 8.